

УДК (UDC) 327.5 (477+UNESCO)
DOI: 10.26693/ahpsxxi2024.07.068

AXIOLOGICAL SEARCH OF THE EDUCATION MODEL OF FUTURE UKRAINE

Liudmyla Chekalenko,

e-mail: chekaliudmila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>

*The State Institution 'Institute of World History of
the National Academy of Sciences of Ukraine',
Ukraine, 01054, Kyiv, Leontovich str, 5*

Abstract

The article is devoted to one of the most relevant topics of today – the current and future state of education in the World, in particular in Ukraine. The author presents the characteristics of various educational schemes popular in Europe and America, tells the background of their formation. She mentions the Bologna system of education introduced in Ukraine, and also reflects on the future choice of an educational model in Ukraine after the war.

Considerable attention is paid to the educational activities of UNESCO, which actively supported the idea of introducing the Bologna process into the educational system of European universities. This specified system was also implemented in Ukraine, but it did not achieve the expected positive results. There are other educational models of education that have proven themselves positively: the Humboldt, Newman, French, etc. After the collapse of the Soviet Union Ukrainians authorities of education did not think about the educational future process. However, the interesting Bologna option, which was adopted in Ukraine in a hurry, turned this out to be a mixed scheme with the former Soviet system.

Now Ukraine is in the war. But it is necessary to think about the future development of education in Ukraine, and already today to develop our own model of education, taking into accounts the positive components of known advanced educational technologies, in particular, the Bologna process.

What model of education system will Ukraine choose when building a new state? Educationists, teachers and methodologists are obliged to prepare such a model, not officials from above. The educators will have the ready some schemes and systems of new education for the new Ukraine after the war.

Keywords: educational models, UNESCO, Bologna process, new Ukraine, future of education

АКСІОЛОГІЧНІ ПОШУКИ МОДЕЛІ ОСВІТИ МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНИ

Людмила Чекаленко,

e-mail: chekaliudmila@gmail.com

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2819-9424>
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
Україна, 01054, Київ, вул. Леонтовича, 5*

Анотація

Стаття присвячена одній з найактуальніших тем сьогодення – сучасному і майбутньому стану освіти в світі і, зокрема, в Україні. Авторка подає характеристики різнопланових освітніх схем, популярних в Європі і Америці, розповідає передісторію їх становлення. Згадує про Болонську систему освіти, запроваджену в Україні, а також розмірковує про майбутній вибір освітньої моделі в Україні після війни.

Значна увага при цьому приділена освітній діяльності ЮНЕСКО. Нагадаємо, що ця міжнародна організація з науки, культури і освіти активно підтримала ідею впровадження Болонського процесу в освітню систему європейських освітніх інституцій. Зазначена система була запроваджена і в Україні. Відомо, що існують й інші освітні моделі, що себе позитивно зарекомендували: такі система освіти, як Гумбальдтовська, Ньюменовська, Французька (Наполеонівська), Американська тощо. І після розвалу радянського союзу керівництво української держави не мало часу розмірковувати щодо майбутнього освітнього процесу. В результаті цікавий Болонський варіант, що був прийнятий в Україні поспіхом і без відповідної підготовки, виявився змішаною схемою з колишньою радянською системою освіти.

Враховуючи сучасний воєнний стан, який так чи інакше завершиться, необхідно замислитись про майбутній розвиток освіти в Україні. І вже сьогодні виробити власну модель освіти із врахуванням руйнівних наслідків війни і позитивних складових відомих передових освітніх технологій, зокрема і Болонського процесу.

Ключові слова: освітні моделі, ЮНЕСКО, Болонський процес, нова Україна, майбутнє освіти

Постановка проблеми. Про значення освіти багато сказано і чимало зроблено як у світовому вимірі, так і в Україні. Освіта є необхідною складовою розвитку і становлення особистості. Без освіти немає цивілізації і розвинутого суспільства. Недарма усілякі загарбники у часи лихоліть спершу спалюють бібліотеки, а потім знищують носіїв знань – вчителів. Так саме роблять і рашистські загарбники на українській землі.

Освіта – одна з трьох сфер відповідальності ЮНЕСКО. Ця організація визначає освіту як процес не тільки передачі знань, а й формування особистості, її соціального зростання. Освіта є постійною парадигмою, оскільки технологічний і гуманітарний світ постійно змінюється, зростає соціальна роль особистості та інтелектуалізація її праці. Постійні виклики людському існуванню вимагають від освіти динамічного розвитку, модернізації, приведення її стану у відповідність із потребами сучасності.

В освітній площині організація діє на трьох рівнях: нормотворчому, політичному і практичному. Важливою функцією є нормотворча діяльність. Організацією розроблено і впроваджено міжнародні конвенції, підписано десятки, а

то й сотні договірних паперів, рекомендацій і декларацій, що регулюють міжнародну діяльність у сферах компетенції Організації.

У сфері освіти ЮНЕСКО визначила на найближчий період розв'язання наступних проблем: розширення доступу до базової освіти та ліквідація неписьменності; проведення аналізу та оцінки національних освітніх систем; формування освітньої політики та реалізації реформ у галузі освіти. При цьому враховано питання демократизації освіти та реалізація напряму «Освіта для майбутнього». У зв'язку з цим вкотре привертає увагу згадка про ліквідацію неписьменності. Як бачимо, з 1940-х років передовому світові так і не вдалося подолати це ганебне явище, яке є однією з ознак гуманітарної катастрофи людства. В цілому освітня політика має розглядатися не стільки в контексті економічних показників, скільки у світлі цілей розвитку спільноти. Зрозуміло, що таке завдання є непростим, оскільки загальна ситуація в галузі освіти у світовому масштабі визначається як кризова. Ознаки кризи полягають перш за все у скороченні фінансування освіти (Communiqué “2009 World Conference on...”, 2009).

І як наслідок – падіння її престижу та іміджу. За оцінками експертів, велика кількість молодих людей у світі мають лише початкову освіту або ж не отримують її взагалі. Близько 12% дітей не залучені до системи освіти. Майже не було зростання вищої освіти, а з кінця 1970-х років такі тенденції спостерігалися і в середній освіті. За заявою экс-Генерального директора ЮНЕСКО Ф. Майора, у 1990-ті роки різко уповільнилися темпи розвитку системи початкової освіти, помітно знизилася її якість (International normative acts of UNESCO, 2011). На питання, чому так сталося, частково може відповісти і така інформація: із 153 реформ в освітній сфері в країнах Африки лише 3% було повністю втілено в життя (Otamas, 2017).

За роки свого існування задля заохочення населення африканських країн до навчання ЮНЕСКО значно понизила планку вимог до початкової освіти і цей рівень називає «функціональною грамотністю». Це означає передачу певного, і за українськими мірками, обмеженого обсягу знань і навичок. Тобто саме стільки, скільки потрібно для вузької конкретної діяльності (UNESCO Recommendation..., 2021).

Отже, організація розробляє й реалізує програми, спираючись на загальну стратегію світового соціального розвитку і має враховувати попит на освіту, що складається в різні історичні періоди. Такий попит формується інтересами регіонів, країн та окремих соціально-демографічних груп населення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Українські дослідники присвятили чималу увагу загальним питанням діяльності організації та існуючим моделям освіти, про що йдеться у публікаціях А. Мінасян (Minasyan 2011), Л. Бикова (Буков, 2000), А. Мартинць (Martynets, 2015) та ін.

Автори публікацій досліджують переважно різноманітні схеми навчання, запроваджені освітніми центрами і учбовими закладами. Водночас, привертає увагу те, що інформація, подана в цих розробках, тісно пов'язана, а в деяких випадках напряму запозичена з відомих російських підручників, опублікованих до початку агресії Росії проти нашої держави (Simonenko, 2004).

У вітчизняній історіографії не знайдено розробок, присвячених постановочним питанням статті, хоча в інформаційному просторі присутня значна кількість робіт за темою освіти зокрема і в Україні. Пояснити таке можна тим, що переважна кількість робіт була опублікована ще до повномасштабної російської агресії. У зарубіжній літературі можна віднайти деякі матеріали про існуючі системи освіти на інших континентах, однак вони не стосуються українських реалій минулого і сьогодення, і тим більше майбутнього розвитку освіти в Україні.

Метою дослідження є розгляд майбутньої системи освіти нової України через аналіз різноманітних сучасних моделей освіти, зокрема й Болонської, запроваджених в різних країнах світу. Значна увага при цьому приділена освітній діяльності ЮНЕСКО.

Виклад основного матеріалу. Вища освіта в Україні – університетська – навіть із запровадженням Болонської системи зорієнтована на врахування індивідуальних особливостей кожного зі студентів, спирається на особу, що навчається. Така система покликана навчати індивідуально і не розрахована на масовість. Сучасну модель української освіти фахівці назвали розвивальною моделлю, розроблену ще з 1960-х років.

Фактично, радянська система освіти була штучно привнесена в українські реалії і нав'язана українському суспільству. При цьому зорієнтована вона на кооперацію різних елементів освітньої інфраструктури з надання освітніх послуг (бібліотеки, музеї, підприємства, банки тощо). Зазначена модель, як стверджують фахівці від освіти, дозволяє гнучко реагувати на зміни в житті країни, враховувати умови, в яких проходить життя та навчання молодого покоління різних верств населення з урахуванням соціально-економічного становища як сім'ї, так і регіону.

Запропонована Європейським Союзом Болонська система освіти була активно підтримана країнами, що оголосили курс на європейську інтеграцію, у тому числі й Україною. Ідею впровадження Болонського процесу в освітню систему європейських вишів підтримала і ЮНЕСКО. Зазначена система поспіль була запроваджена в Україні, однак не набула очікуваних позитивних результатів.

Існують й інші освітні моделі, що себе позитивно зарекомендували в освітній царині: система освіти Гумбольдтовська, Ньюменовська, Французька (Наполеонівська), Американська тощо. Кожна з цих моделей має свої родзинки, які можна активніше застосувати паралельно з Болонською і в Україні.

Традиційна – класична модель, за якою працює переважна більшість європейських університетів, є німецька модель освіти, названа за її творцем Гумбольдтовською. Це – академічна схема систематизованої передачі молоді універсальних елементів знань, культури та досягнень науки, найвищих зразків людської діяльності. У даному випадку – передачі через практику. При цьому передбачається, що студенти самостійно мають прийти до конкретних висновків, зробити відповідні «відкриття». Німецька модель прагне навчити досягати істини, вчити мисленню, а не професії і характеризується поєднанням навчання і наукових досліджень.

Історія формування німецької системи є доволі цікавою. За пропозицією відомого державного діяча, філолога і водночас теоретика освіти Вільгельма фон Гумбольдта в Пруссії у 1808 році був створений Берлінський університет Фрідріха Вільгельма. Цю модель університету було названо Гумбольдтовською, оскільки структура та основні завдання вишу були сформульовані та реалізовані за концепцією В. Гумбольдта. Які ж принципи діяльності університету Гумбольдта є найбільш привабливими? По-перше, єдність знань і науки – викладання і дослідження. Саме ця опція породила освітню форму практичних семінарських занять для закріплення почутого матеріалу. По-друге, академічна свобода, що складається зі свободи вчитися і свободи викладати (згадаймо студентську практику). По-третє, незаангажованість дослідника. По-четверте – піднесення університету до провідника національної ідеї та національної ідентичності. По-п'яте: фінансування університету з боку держави за умов невтручання влади в діяльність університету, хоча професорів призначають владні структури. Таким шляхом формується не тільки науковець, а й практик, який сприятиме економічному розвитку своєї держави (Vereshchagina, 2009)

Отже, з перших днів існування університет формував національну еліту держави, народжував інтелектуалів. Саме інтелектуали здатні не силовими методами, а переважно вербальними засобами впливати на людей. Відома на весь світ Гумбольдтовська система освіти себе позитивно зарекомендувала і була впроваджена в Європі.

Серед інших моделей донині популярною є Оксфордська модель або Ньюменовська, де навчання децентралізоване, а в університеті існує значна кількість

окремих об'єднань, що пристосовані і влаштовані для повсякденного життя вищу. Згадана модель класичного університету була розроблена відомим британським ученим Джоном Генрі Ньюменом (1801-1890 рр.), автором цілісної концепції ліберальної освіти (Liberal Education). Як прихильник аристотелівської ідеї вільної освіти, Дж. Г. Ньюмен вважав ідеалом істинної школи формулювання «знання заради знання...». А університет він називав не інакше, як оселя мудрості, світоч світу, посланник віри, alma mater молодій генерації (Newman, 1873).

Метою університетської освіти, сформульованою Дж. Ньюменом в роботі «Ідея університету» (1889), є виховання ліберальної особистості, джентльмена як особливої людини, що має постійну потребу вчитися і розвиватися, формувати високий інтелект, тонкий смак, врівноважений розум і потяг до нових знань. Хороші думки цієї моделі запроваджені і в Україні у вигляді другої і третьої освіти, або освіти на все життя, а також залучення до технічних і природничих професій вивчення гуманітарних дисциплін (Sbruieva, 2020).

Серед зарубіжних варіантів освіти відома також Французька (Наполеонівська) модель, де університети утворювали магістри, а студенти були лише членами університету. Сьогодні ця модель розвивається на основі факультетів, де викладачі об'єднуються за профільними дисциплінами, а навчання зорієнтовано на підготовку фахівців конкретного профілю. Французька модель передбачає повну підконтрольність університету уряду і відокремлення науки від освіти. Створений Наполеоном у 1808 р. університет мав статус державної корпорації й об'єднував всі вищі навчальні заклади та факультети держави. Його діяльність була спрямована на підготовку кадрів за єдиними, чітко визначеними навчальними планами й освітніми програмами під жорстким контролем урядовців. Наукові дослідження практично повністю були виведені з університетів і передані до компетенції Академії наук. Зазначене питання вимагає більш докладного дослідження, оскільки існують різноманітні оцінки доцільності такої схеми навчання.

Американська модель використала набутий досвід і залучила до реалізації різноманітні схеми європейської університетської освіти. Сьогодні вона об'єднує: *класичні дослідницькі університети* (прикладом є університети «Ліги плюща»), що побудовані на основі німецької гумбольдтовської моделі, мають значну автономію і поза навчанням виконують великий обсяг наукових і прикладних досліджень; *гуманітарні коледжі* (коледжі вільних мистецтв), побудовані на основі англійської (ньюмановської) моделі, зосереджують увагу на вихованні студентів та реалізації бакалаврських програм. Їхні зусилля спрямовані на широку загальноосвітню підготовку студентів, розвиток їхніх творчих здатностей та критичного мислення. Крім того існують університети штатів, які використовують елементи французької моделі і отримують з бюджету штатів до 30% засобів. У свою чергу вони зобов'язані приймати на навчання мешканців штату, надавати їм певні пільги, виконувати на замовлення уряду штату наукові дослідження тощо. Кредо університету США: студенти навчаються бути дослідниками і фахівцями в певній вузькій сфері навчання. Цьому сприяє глибока спеціалізація університетів.

США не тільки спостерігають за процесом європейської освітньої інтеграції, а й досить активно беруть участь в ньому. У свій час саме американські керівники запропонували уніфікувати документи про вищу освіту європейських і американських вишів. У 1992 р. при ЮНЕСКО була створена робоча група з розробки нормативної бази для забезпечення можливості взаємного визнання документів про освіту Європи та Америки. Однак за кілька років обговорення так і не вдалося прийти до консенсусу. З'ясувалося, що однією з головних проблем на шляху конвергенції двох освітніх систем є проблема зіставлення Європейської системи взаємного визнання залікових одиниць (ECTS) з американською системою залікових одиниць (*англ.* credits). У США застосовуються більш різноманітна і гнучка система обліку навчального навантаження, що складається з системи залікових одиниць

(credits), підрахунку сумарних оцінок за критеріями кількості (GPA) і якості (QPA), а також додаткових балів за успішну навчальну та наукову роботу (Honors).

Вивчаючи освітні моделі різних держав, ми не відкидаємо значні плюси Болонської системи освіти. При цьому зазначимо, що однією з проблем інтеграції української системи освіти до Болонського процесу, вбачаємо у недостатньо повній поінформованості посадових осіб з освітніх установ України як про поточний стан справ у європейській освіті, так і про цілі Болонського процесу (The Bologna system of education..., 2023).

Нагадаємо, що Болонська модель університету (місто Болонья, Італія), корені якої сягають у Середньовіччя, орієнтувалась на автономію та світську владу. В ній домінувала студентська гільдія, яка на свій розсуд визначала структуру, зміст навчальних дисциплін, обирала на конкурсній основі професорів і сплачувала їм заробітну плату із зароблених самостійно грошей. Болонський університет, заснований на студентському самоуправлінні, став своєрідним зразком для університетів Південної і Центральної Європи.

Україна стала учасницею Болонського процесу у 2005 р. Після вторгнення Росії в Україну російський агресор і Білорусь були виключені з Болонського процесу (Russia and Belarus excluded from representation in the Bologna..., 2022).

За різноманітними оцінками викладачів, студентів та експертів, Болонська система, що була впроваджена в Україні, на практиці виявилася змішаною схемою з колишньою радянською системою освіти. Складна система з моделями освіти в Україні склалася вірогідно з-за того, що це найважливіше питання не було широко обговорене викладацькою громадою, не було проведено з цього приводу міні-референдумів у вишах тощо.

На думку фахівців та студентської молоді України, проглядаються як позитивні, так і негативні результати впровадження Болонських вимог в практику навчання в нашій державі. Позитивні відгуки схожі між собою за оцінками, тому зосередимось на тих питаннях, які бажано було б вдосконалити. За підсумками моніторингу згаданого питання зазначимо, що загальна критична думка щодо Болонської системи в Україні зводиться до кількох суттєвих зауважень, об'єднаних наступним висновком: перспективну ідею Болонської системи в Україні не вдалося реалізувати повною мірою. Деякі висновки експертів з цього приводу наводимо нижче:

- Болонська система, за якою навчають нинішніх студентів, так і лишається наполовину радянською, хіба що за деякими оцінками декомунізованою.

- Головною проблемою Болонського процесу в Україні є відсутність реальної імплементації його положень. На практиці, за невеликим винятком, маємо лише поверхові та бюрократичні зміни у вищій освіті.

- В Україні протягом дванадцяти останніх років не створено жодних необхідних умов та передумов: економічних, соціальних, політичних, моральних, які б підвищували педагогічну мотивацію та заохочення розвивати наукові дослідження, і які б уможлилювали належне поцінування гідності педагога, науковця, інтелектуала (Ros, 2011).

Виявилось, що запропонована вітчизняній освіті Болонська система проявилась лише у новому обладнанні, програмному забезпеченні, хоча й не для всіх, новій дещо штучній термінології тощо. При цьому не йдеться про головне – про зміст освіти – як і чому вчити і т.д.

Проблема криється в тому, що найціннішу складову системи навчання – продуману і послідовну передачу знань та їх закріплення було вилучено і зведено до написання тестів, розрахованих на досить низький рівень інтелектуального розвитку молоді. Зі шкільних і вузівських програм зникли складні контрольні роботи, написання творчих есе і диктантів за кожною опанованою темою, проведення дискурсів тощо. Виникає також питання, чому студент, що йде у закордонний виш, має доскладати низку дисциплін, хоча вчився в Україні за Болонською системою. І з

більшістю країн маємо відповідні домовленості про визнання освітніх документів одне одного. Дехто із професорів жартома каже: «В Україні існує не Болонська система навчання, а Оболонська система», натякаючи на те, що спальний район Оболонь в Києві формувався з мешканців навколишніх сіл, далеких від європейського навчання.

І сьогодні викладач українських університетів не знає за якою ж системою вчимося і вчимо: Болонською чи національно-радянською, що залишилася у спадок від колишньої (Okhrimovych, 2005).

Висновки. Враховуючи сучасний військовий стан, необхідно замислитись про майбутній розвиток освіти України, вже сьогодні обрати власну модель освіти із врахуванням позитивних складових відомих передових освітніх технологій. На сьогоднішній день в основі української освіти – радянсько-Болонська система освіти. Однак, враховуючи критичні зауваження значної кількості викладачів та експертів, ця система має низку недоліків, які негативно позначаються на освітньому процесі. Тому, вже сьогодні треба думати про майбутнє української освіти після війни, визначившись з освітньою системою. Як це свого часу зробила Велика Британія. Упродовж з 16 листопада по 5 грудня 1942 р. за ініціатииви голови Освітньої ради Великобританії Р.А. Батлера і голови Британської ради М. Робертсона була скликана у Лондоні конференція за участі міністрів освіти країн-союзників. Основним питанням якої стало відновлення системи освіти з настанням миру. Упродовж 1942-1945 рр. учасники «Конференції міністрів союзників освіти» (англ. SAME) зорганізували 60 зустрічей аби остаточно вирішити першочергове завдання конференції. Робота конференції здійснювалася на пленарних засіданнях конференції та через комісії, комітети та підкомітети. Підсумком роботи SAME стало ухвалене рішення сприяти заснуванню Організації Об'єднаних Націй з освітньої та культурної реконструкції (Conference of Allied Ministers of Education, N.d.).

У нашому випадку підготовку нової або оновленої моделі української освіти зобов'язані зробити заздалегідь самі освітяни, викладачі і методисти, а не чиновники згори. Тому, вже сьогодні потрібно активно напрацьовувати схеми і системи нової освіти для нової України.

REFERENCES

- The Bologna system of education: what is it and what are its advantages? (September 13, 2023). *My Atomy*. Retrieved from <https://atomy.com.ua/bolonska-systema-osvity-shho-cze-ta-v-chomu-yivi-perevagy/> // Болонська система освіти: що це та в чому її переваги? (13 вересня 2023). *My Atomy*. Retrieved from <https://atomy.com.ua/bolonska-systema-osvity-shho-cze-ta-v-chomu-yivi-perevagy/>
- Буков, М.Ю.** (2010). Models of the education system and educational environment. *Problemy ta perspektivy formuvannya natsionalnoi humanitarno-tekhichnoi elity*, 27 (1) (31), 39-47 // **Буков, М.Ю.** (2010). Моделі системи освіти і освітнього середовища. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*, 27 (1) (31), 39-47.
- Communiqué “2009 World Conference on Higher Education: the New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development” (2009). *UNESDOC: Digital Library*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183277>
- Conference of Allied Ministers of Education (N.d.) *UNESCO Archives AtoM Catalogue*. Retrieved from <https://atom.archives.unesco.org/conference-of-allied-ministers-of-education>
- Martynets, L.A.** (2015). *Modern models of education. Educational and methodical manual 2nd edition, supplemented and revised*. Vinnytsia: DonNU // **Мартинець, Л.А.** (2015). *Сучасні моделі освіти. Навчально-методичний посібник Видання 2-е, доповнене та перероблене*. Вінниця: ДонНУ.
- Minasyan, A.** (2004). *Modern models of education. Western Ukrainian National University: official site*. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream> // **Мінасян, А.** (2004). *Сучасні моделі освіти. Західноукраїнський національний університет: офіційний сайт*. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream>

- Newman, J.H.** (1873). The Idea of a University. *SuperSummary*. Retrieved from <https://www.supersummary.com/the-idea-of-a-university/summary>
- Okhrimovych, A.** (May 14, 2005). Education the accession of Ukraine to the Bologna process. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/930407.html> // **Охрімович, А.** (14 травня, 2005). Освіта – приєднання України до Болонського процесу. *Радіо Свобода*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/930407.html>
- Otamas, I.G.** (2017). The influence of UNESCO on the development of education in Ukraine. *Theory and methods of educational management*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2017_1_16 // **Отамас, І.Г.** (2017). Вплив ЮНЕСКО на розвиток освіти в Україні. *Theory and methods of educational management*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ttmuo_2017_1_16
- Pavlenko, V.V.** (2001). *Developmental training technology D.B. Elkonin - V.V. Davydova*. Istorychni aspekty, suchasnyi stan i perspektvyvy rozvytku systemy doshkilnoi i pochatkovoї shkilnoi osvity: zbirnyk naukovometodychnykh prats. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, pp. 11-14. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/12563/1/15.pdf> // **Павленко, В.В.** (2001). *Технологія розвивального навчання Д.Б. Ельконіна – В.В. Давидова*. Історичні аспекти, сучасний стан і перспективи розвитку системи дошкільної і початкової шкільної освіти: збірник науковометодичних праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, pp. 11-14. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/12563/1/15.pdf>
- Ros, O.** (December 29, 2011). Maria Zubrytska: "Trends in our education are alarming". *ZN.ua*. Retrieved from <https://cutt.ly/hwGDs8aG> // **Рось, О.** (29 грудня 2011). Марія Зубрицька: «Тенденції в нашій освіті викликають тривогу». *ZN.ua*. Retrieved from <https://cutt.ly/hwGDs8aG>
- Russia and Belarus excluded from representation in the Bologna process – details (April 13, 2022). *Slovo i dilo: analitychnyi portal*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/13/novyna/suspilstvo/rosiyu-ta-bilorus-vyklyuchyly-predstavnytva-bolonskomu-procesi-podrobyczy> // Росію та Білорусь виключили з представництва в Болонському процесі – подробиці (13 квітня 2022). *Слово і діло: аналітичний портал*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/04/13/novyna/suspilstvo/rosiyu-ta-bilorus-vyklyuchyly-predstavnytva-bolonskomu-procesi-podrobyczy>
- Sbruieva, A.A.** (2020). Comparative Higher Education: National, European and Global Contexts. Retrieved from https://jmm.sspu.edu.ua/images/2021/kursi_vse/.pdf // **Сбруєва, А.А.** (2020). Навчальний курс: Порівняльна педагогіка вищої школи: національний, європейський та глобальний контексти. Retrieved from https://jmm.sspu.edu.ua/images/2021/kursi_vse/.pdf
- Simonenko, V.D.** (Ed.). (2004). *General and professional pedagogy*. Moskva: Ventat Graf. Retrieved from https://pedlib.ru/Books/1/0444/1_0444-134.shtml // **Симоненко, В.Д.** (2004). *Общая и профессиональная педагогика*. Москва: Вентана Граф.
- UNESCO Recommendation on Open Science (2021). *UNESDOC: Digital Library*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949>
- Vereshchagina, T.O.** (2009) Reception of the philosophy of V. Von Humboldt in the theory of intercultural education. *Zbirnyk «Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy»*. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/194> // **Верещагіна, Т.О.** (2009). Рецепція філософії В. фон Гумбольдта в теорії міжкультурного навчання. *Збірник «Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами»*. Retrieved from <https://ap.uu.edu.ua/article/194>